

IRACIONALITA V RANÉ NIETZSCHOVĚ EPISTEMOLOGII

IRRATIONALITY IN EARLY NIETZSCHE'S EPISTEMOLOGY

Mgr. et Mgr. Stanislav Laga

Katedra filozofie, Masarykova univerzita
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
e-mail: stanislavlaga@gmail.com

Abstract: *In the late 60's, Nietzsche stamped, while clarifying his own epistemological bases, upon the same antagonisms that led his (neo-Kantian) paragons to the introduction of several purely hypothetical terms. In his essay *On Truth and Lie* we can find a lot of testimonies to the fact that Nietzsche used similar argumentation strategy. In my paper, I try to describe in detail the breaking point when Nietzsche was forced to incorporate into his theory (otherwise exact and supported by many scientific evidence) some irrational element in the form of a principle of power to generate metaphors.*

Key words: *Nietzsche, Gerber, Hartmann, rhetoric*

V textu se zaměřím na epistemologickou figuru, kterou představil mladý Nietzsche na začátku 70. let ve svých univerzitních přednáškách, skicách a osobních poznámkách, nejzřetelněji však ve své programové eseji *O pravdě a lži ve smyslu nikoliv morálním* (1873). Na této figurě lze totiž přehlédnout, jakým způsobem dokázal lavírovat mezi dvěma odlišnými způsoby, kterak přistupovat k procesům, při kterých si fenomenální svět konstituujeme do podoby zkušenostních předmětů. Tato ambivalentnost byla důsledkem Nietzscheovy „neschopnosti“ udržet své postupy v mezích transcendentální filosofie. Spíše než dokazovat nějakou tezi, proto jen ukáží, jakým způsobem ve své teorii poznání využil čistě hypotetického principu v podobě síly tvořit metafory.

Úvodem několik historiografických poznámek: esej *O pravdě a lži* je průsečíkem několika filosofických a filologických tradic. Jejím hlavním zdrojem je ale bezesporu práce *Řeč jako umění* (1871) nepřímého žáka staršího z bratrů Humboldtů, německého jazykovědce Gustava Gerbera.¹ Ačkoliv lze tuto esej číst jen jako plagiát této Gerberovy práce (některé pasáže jsou opsány téměř slovo od slova), k teorii *Bildnatur* (viz níže) Nietzsche evidentně dospěl již v předchozím období, a nelze proto vliv Gerbera absolutizovat.²

1 O jeho životě toho mnoho nevíme; narodil se (1820) a zemřel (1901) v Berlíně, tamtéž a také v Lipsku studoval klasické jazyky a filosofii, navštěvoval však i kurzy historie a geografie; od roku 1856 byl ředitelem gymnázia v tehdy pruské Bydhošti, mezi léty 1877 a 1879 byl dokonce členem pruského parlamentu za Národní liberální stranu. K filosofické, lingvistické a náboženské tematice se dostal později, jeho hlavní práce vznikají až po roce 1870. Gerber je považován za předchůdce mladogramatiků, kteří se etablovali na lipské univerzitě na konci 70. let 19. století. Zájem o jeho osobu na konci 19. století stále rostl a ohlas pokračoval i ve 20. století (např. zprostředkovaně i u Wittgensteina), postupně však následovala vlna zapomnění. Výmluvným faktem je, že tento zcela originální myslitel nemá ještě v roce 2014 heslo ani na německé, ani na anglické Wikipedii (heslo najdeme pouze v polské verzi).

2 Do zdánlivě čistého Gerberova vlivu se mísí vliv Kanta, Schopenhauera, Herdera, Humboldta, Langeho a Hartmanna, tedy autorů, které četl již na Schulportě a na Bonnské, Lipské a Basilejské

Model poznání, který je v této eseji představen, by se dal zjednodušeně popsat následovně: (věc o sobě) → nervové podráždění (první obraz [*Bild*]) → zvuk/slovo (druhý obraz) → pojem (třetí obraz).³ Nutno říci, že podobné modely vznikaly v 19. století zcela běžně; psychofyziologie se jimi snažila popsat vztahy mezi počáteční nervovou stimulací a konečným mentálním stavem. Postupy mezi jednotlivými sférami se pravidelně označovaly slovy jako přenos (*Übertragung*) či překlad (*Übersetzung*). Ambicí vědců bylo tyto přenosy analyzovat a následně i (v nejlepším případě) vytvořit vzorce, podle kterých by se dala dualita fyzické události a mentálního stavu přesně vypočítat.⁴ Základním předpokladem byla domněnka, že existuje přesná koordinace mezi elementárními idejemi a podněty ve vnímajícím orgánu. Pokud by se tato domněnka potvrdila, opravdu by stačilo k popisu myšlenkových procesů jen určit prvotní parametry přenosů. Kromě toho navíc zvláště ve Francii sílily i snahy vybudovat vědu o jazyku; základní myšlenkou bylo, že fungování slov analogicky a diagramaticky kopíruje model obrazu vnímání a všech lidských kognitivních schopností. Nietzsche takový „epistemologický optimismus“ nesdílel; představu, že by mezi jednotlivými sférami mohlo docházet ke striktně kauzálním přenosům, předem zavrhl. Podle něho totiž přenosy mezi oněmi mezistupni nepodléhají žádným pevným pravidlům, a nelze je tedy nijak předem vypočítat, a proto ani porovnat s nějakým ideálním typem.⁵ Argumenty podporující toto tvrzení původně přebíral z dobových analýz teorie vnímání, v eseji *O pravdě a lži* ovšem představil argument mnohem zásadnější, taktéž ale i mnohem problematičtější.

Jelikož byl Gerber lingvista a Nietzsche filolog, asi nepřekvapí, že oba za hlavní nástroj v procesu konstituce předmětné zkušenosti pokládali jazyk. Ten rozdělili do dvou sfér, mezi kterými není ostrého předělu. Jsou jimi a) živý, živoucí jazyk (*lebendige Sprache*) a b) vědomá lingvistická aktivita. Živoucí jazyk si lze představit jako jistou nevědomou tvorbu. Srovnávat ho s nevědomím je nanejvýš problematické, Nietzschemu by podobné srovnání ale nejspíš problém nedělalo. Na přelomu 60. a 70. let byl totiž silně ovlivněn později slavnou prací německého filosofa Eduarda von Hartmanna *Filosofie nevědomí* (1868). I Hartmann rozdělil jazyk na dvě části, tu prvotní ztotožnil s produktem jakéhosi nevědomého instinktu, takového, který je patrný u včel či mravenců.⁶ Nevědomý jazyk, tedy nějaká niterná nevědomá mentální aktivita, obsahuje jistou usuzovací kvalitu; jinými slovy: tento mechanismus produkuje hotové gramatické formy, které předurčují druhou jazykovou

---

univerzitě. Titman Borsche tvrdí, že Nietzsche převzal z Gerbera především terminologii, místo „ovlivnění“ proto raději mluví o „vzájemném setkání“. Srov. Borsche, 1994, s. 119–120.

3 Srov. Nietzsche source [online] <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL-1>>.

4 S nejnámějšími pokusy o pevné uchopení tohoto vztahu byl Nietzsche vcelku slušně obeznámen. S Helmholtzovým myšlením se setkával pravidelně minimálně od roku 1866, s dílem Gustava Theodora Fechnera se zevrubně seznámil skrze Zöllnerovu práci *O povaze komet* (1870), kterou pročetl v letech 1872 a 1873. Fechner se snažil přesně popsat vztah mezi fyzikální intenzitou podnětu působícího na receptor a intenzitou počítku: provedl 24 576 pokusů, kdy zvyšoval intenzitu podnětu, přičemž osoby podrobované testu měly potvrzovat, jestli cítí změnu prožitku. Tím se snažil najít nejmenší rozlišitelný rozdíl pociťování, nejmenší jednotku, od které by se dala počítat změna vědomí.

5 Odmítavý postoj k naivnímu empirismu, respektive k „jednostranným empirikům“ (*einseitig empiristen*), Nietzsche zastával již od druhé poloviny 60. let. Dopomohla k tomu zejména kritická epistemologie mnoha předchůdců novokantovství (Friedrich Albert Lange, Justus von Liebig, H. von Helmholtz, Otto Liebmann ad.), které právě tehdy postupně pročetl.

6 Dle Hartmanna jazyk nemůže být dílem jednotlivce (na to je příliš složitým a komplikovaným systémem), ani vědomým dílem masy (na to je příliš jednotným a celistvým), zbývá proto možnost, že vznikl na základě instinktu, který je „nejvlastnějším výkonem bytosti či masy“. Srov. Hartmann, 1869, s. 231.

část, tedy každou vědomou spekulaci, ale i způsob, jakým bude uchopována mimojazyková skutečnost. Nevědomý formální jazyk si lze proto představit jako nějaký rastr, mimo který se nemůže odehrávat žádné diskurzivní myšlení, ani žádná konstituce zkušenosti. Gerber i Nietzsche chápali tento *lebendige Sprache* ve stejných intencích, tedy jako něco živoucího, instinktivního, neustále se rodícího a nepředvídatelného. V procesu poznávání se tento prvotní jazyk projevuje (nikoliv podle Nietzscheovy verze, ale podle propracovanější Gerberovy) v posloupnosti (věc o sobě) → nervové podráždění → vněm → zvuk → představa → kořen. Na tento živoucí jazyk pak volně navazuje jazyk vědomý. Ten je tvořen syntaxí a lexikonem (slovní zásoba) a v procesu poznávání se projevuje v posloupnosti slovo → pojem.

Pojímal-li Hartmann nevědomý formální jazyk jako produkt bezúčelně fungujícího instinktu, Gerber i Nietzsche vycházeli z velmi podobné premisy. Podle obou je živoucí jazyk produktem jistého uměleckého instinktu (*Kunsttrieb*), Nietzsche taktéž mluví i o síle (*Kraft*) či přímo o síle tvořit metafory (*Kraft zur Metapher*). Aby celá věc nabrala na srozumitelnosti, podívejme se, jak se tyto principy konkrétně projevují. Podrobný popis geneze jazyka (a tedy i lidského poznání, které se s ním vyvíjí simultánně) vypadá následovně⁷: svět se skládá z věcí o sobě, ty nás v tuto chvíli ale nemusí zajímat.⁸ První stupeň poznání tvoří **nervový stimul** (*Nervenreiz*); nervy přenáší izolované smyslové vzruchy, jež se setkávají v míše a následně v mozku, který plní funkci centra (*gemeinsame Mittelpunkt*). Gerber chápal člověka jako „*sensorium commune*“, což je termín, který označuje právě hypotetickou lokalizaci v mozku, kde dochází ke vzájemnému setkávání informací ze smyslů (Gerber, 1885, s. 155). Z jejich následné kompilace vzniká **vněm** (*Empfindung*). Tato první (ještě zcela „tekutá“) jednotka vzešlá z proudu vzruchů spontánně produkuje **zvuk** (*Laut*), což je přirozená reakce na původní komplex stimulů. Již tato původní exprese ovšem nereprezentuje originální podnět přímo. Je jí nutno chápat jen jako arbitrární obraz původních stimulů, a to protože je prezentuje v jiném materiálu, a navíc je nereprezentuje přímo, jedná se spíše o obecné označení či obecnou charakteristiku. Vzniká tedy přenosem, který se neodehrává podle žádné mechanické ani jiné nutnosti. Přenos od vněmu ke zvuku je pokaždé jedinečný, originální, nelze ho nikdy určit předem, protože zde nevládne žádná přísná kauzalita. Jedná se o zobecnění nějaké (většinou zásadní) vlastnosti věci, která na nás doléhá, nejedná se tedy o přímou reprezentaci, ale o řečnickou figuru – synekdochu.⁹ Redukce smyslové rozmanitosti, ke které při vzniku zvuku dochází, je tedy jistý kreativní čin. Nietzsche si ovšem nedokázal představit kreacionismus bez subjektu. Jakýkoliv rétorický (tj. umělecký) akt totiž musí mít původce. A právě za přemostění vněmu a zvuku je podle Nietzscheho odpovědná ona již zmiňovaná *Kraft zur metaphor*; ta plní roli autora této metaforické operace. Dalším krokem je transformace těchto zvukových obrazů (*Lautbilder*) do **představy** (*Vorstellung*). Tento přenos je znovu arbitrární

7 Přehledný popis Gerberovy a Nietzscheovy teorie poznání přináší Claudia Crawford, srov. Crawford, 1988, s. 202–219.

8 Pojem věci o sobě a možnost jejího působení na smysly vyvolával rozepře již v Kantově době. Gottlob Ernst Schulze ve své polemice *Aenesidemus* (1792) popsal tuto problematiku jako Achillovu patu celé transcendentální filosofie. Význačným rysem raného novokantovství, ke kterému je nutno Gerbera a Nietzscheho vztahovat, je, že tuto kritiku na rozdíl od Fichta, Schellinga a Hegela nebralo příliš vážně. Svět o sobě je prostě předpokládán a to nezávisle na tom, jestli je tvořen atomy, či čímkoliv jiným.

9 Synekdocha je rétorická figura, která uvádí ve vztah část a celek. Téměř nikdy se totiž nestává, že by řeč (či v tomto případě mentální aktivita) popisovala danou věc zcela komplexně. Nejčastěji se setkáváme s variantou, kdy nejpodstatnější část zastupuje celek (například být pod střechem → být v domě). Tento (často zdánlivě) nejpodstatnější rys věci nám pak slouží k vytváření rastrů, tabulek a schémat, podle kterých věci, bytosti a abstraktní jsoucna třídíme. Synekdocha tak přispívá k založení druhových a rodových rozlišení.

a umělecké povahy. Stejně jako zvuk nebyl přímou reakcí na percepci, není ani představa přímou reakcí na zvuk, je to spíše symbolické vyjádření naší původní exprese. Síla *Kraft* zde funguje podobně jako u zvuku, tzn., že neredukuje rozmanitost kopií, ale (uměleckým/rétorickým) obrazem (nejedná se ovšem již o synekdochu ale o metaforu). Tento symbol produkuje takzvaný **kořen** (*Wurzel*). Tento přenos lze chápat jako další tvůrčí akt, při kterém se původní obraz přetvoří do vědomého symbolu pomocí fixovaného kořene slova. Kořenem přechází nevědomá/živoucí/instinktivní část poznání do části vědomé/diskurzivní, která je tvořena **slovy** (*Wörter*) a **pojmy** (*Begriffe*). O nich již v žádném případě nelze mluvit jako o reprezentacích původních percepcí, jedná se jen o obrazy obrazů. Vědomá jazyková aktivita je tvořena kombinacemi slov a pojmů podle konkrétních rétorických pravidel tak, jak je známe z dějin rétoriky.¹⁰ Slova nemají žádný reálný (pevný) význam sama o sobě, ten je vždy tvořen až kontextem promluvy. Ten pak dokáže mluvčí variovat v závislosti na své osobní rétorické zdatnosti.¹¹

V procesu poznávání tedy jde o identifikaci neidentického identickým, neboli o postupnou nivelizaci výrazových rozdílů vedoucí ke stále větší míře abstrakce. Důležité je říci, že tatáž síla *Kraft*, která skutečnost skrze sled několika obrazů fixuje v identických formách, dokáže onu skutečnost i oživovat, nacházet na ní rozmanitost, která se pevným formám vymyká. Formy jsou pak pevné jen v takové míře, v jaké této pevnosti věříme. Jazyk je totiž jen naším dílem (*Kunstwerk*) a vyjadřuje pouze náš individuální vztah k věcem, nikoliv věci samotné. Předměty zkušenosti sice s těmi reálnými korespondují, nelze je ale chápat jako mimetickou simulaci a to platí i tam, kde dochází ke zdání té nejčistší receptivity. Za tohoto předpokladu nemůže existovat žádný fixní způsob výkladu, ani žádný fixní rámec (gramatický, logický) pro typ jazyka, který by neobjektivněji zprostředkoval vztah člověka ke světu. Každý člověk je rétor, neboť každý realitu fixuje i oživuje vlastním způsobem, tj. metaforicky; pozbývá proto smyslu někoho zpravovat o něčem důležitějším, než jsou naše pocity.¹² Řeč není výrazem reality, ale spíše realita sama. Jazykové utváření není stejně jako objektivita nic statického, naopak je to neustále se tvořící dílo, jen samoučelnost bez teleologie a hierarchie. Nekonečná možnost uchopovat okolní svět individuálním jazykem (*menschliche Sprachkraft*) se tak staví proti jakékoliv řeči, která se chce vydávat za kanonickou a bezvýhradně pravdivou.¹³

---

10 Tedy nikoliv podle pravidel logických, respektive: Nietzsche na základě studia Langeho *Dějin materialismu* (1865) zastával názor, že i formální logika je stejně jako jakákoliv jiná metoda od počátku kontaminována gramaticko-jazykovými, psychologickými a antropologickými představami. Jinak řečeno: význam formální logiky nelze přeceňovat, jedná se jen o další rétorickou strategii. I na tu nejjednodušší logickou operaci je proto potřeba se dívat jako na pouhý *rhetorische Kunstgriffe*.

11 *Wurzel* tedy rozděluje naše poznání na nevědomou a vědomou jazykovou aktivitu. Nevědomá fáze (nepřímé, obrazné přenosy prostřednictvím synekdoch a metafor) měla pro Gerbera a Nietzscheho stejně jako pro Hartmanna větší filosofickou hodnotu, a to z toho důvodu, že slova a pojmy odráží jistou státnost, která v podobě bariéry ožebračuje a umrtvuje původní živoucí jazyk.

12 V Nietzscheových univerzitních přednáškách o řecké a latinské rétorice ze zimního semestru 1872/73 se můžeme dočíst následující: „Neexistuje totiž žádná nerétorická ‚přirozenost‘ řeči, k níž bychom se mohli vztáhnout: řeč sama je výsledkem čistě rétorických figur. Schopnost nalézt na každé věci, čím působí a skrze co vyvolává určitý dojem, a propůjčit tomu platnost, tedy schopnost, kterou Aristoteles nazývá rétorikou, je zároveň podstatou řeči: ta se právě tak málo jako rétorika vztahuje k pravdě, k podstatě věcí, nechce poučovat, nýbrž přenést na druhé subjektivní emoci a v něm.“ Nietzsche, 1922, s. 298. V tomto mnichovském vydání z roku 1922 se ještě přednášky o rétorice datují rokem 1874, ve kterém si Nietzsche opravdu plánoval kurz na toto téma vypsát (pro nezáměr studentů se ale nakonec vůbec nekonal). Že pocházejí již ze zimního semestru 1872/73, se zjistilo až později.

13 Délka tohoto příspěvku samozřejmě nedovoluje celou problematiku probrat detailně. Některé

Zavedením principu *Kraft* se sice Nietzsche ubránil možnosti empiristické redukce poznání (mechanismu), nabízí se však otázka, co si pod touto silou úžeji představit. Kusé a různě „rozhozené“ poznámky a glosy z Nietzscheovy pozůstalosti nám jen stěží dovolí k jejímu charakteru hlouběji proniknout. Nejspíše ji chápal v podobném duchu jako Hartmann nevědomý instinkt, tedy nejenom jako fenomén psychický (je zde akt chtění, vůle), ale i jako fenomén fyzický (spouští ji motiv a ten je ve formě smyslového vzruchu). Patrně je i silně provázána s pamětí, v souvislosti s níž Nietzsche používal taktéž adjektivum *künstlich*. Nemáme však důkazu, že by chtěl paměť se silou *Kraft* jakkoliv přímo identifikovat, a to i přesto, že jsou si obě docela podobné: za prvé nelze ani paměť redukovat na práci nervů či mozku¹⁴, za druhé i ona se podílí na konstituci zkušenosti pomocí jistých obrazů (*Gedächtnisbilder*).¹⁵ Ať už je ale síla *Kraft* s pamětí provázána jakkoliv, nelze se ubránit dojmu, že se jedná o hypotetický pojem, který Nietzsche do své teorie poznání pouze přimyslel. I když lze z pohledu dějin filosofie na tuto sílu nahlížet jako na jisté dědictví, které přebral zvláště od W. von Humboldta, z čistě technického hlediska se jedná jen o Nietzscheovu vlastní konstrukci. O jisté síle *Kraft* sice mluvilo i mnoho soudobých badatelů, zvláště těch, kteří se hlásili k tradici romantické filosofie a jazykovědy; ti však na rozdíl od něho o ní mluvili pouze metaforicky. Zdá se však, že Nietzsche jí přisuzoval i reálnou existenci, tzn., že fakticky předpokládal přítomnost určité niterné schopnosti, která při přenosech mezi stupni poznání supluje roli neměnných (biologických, neurologických, psychologických, logických) pravidel.

Mluvit v této souvislosti o iracionalismu bude nejspíše na místě. K iracionalistickým proudům obvykle vztahujeme všechny ty, kteří se dovolávají jakýchkoliv intuitivních a těžce ověřitelných principů. Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že pro dobovou akademickou obec nebyla myšlenka určité všudypřítomné síly ničím cizím. Zvláště botanici a biologové předpokládali přítomnost podobné individuální síly/vůle nejenom v jakémkoliv složitějším organismu, ale i u orgánů, tkání, a dokonce i u elementárních buněk.

Literatura

BORSCHÉ, T., GERRATANA, F. a VENTURELLI, A. (eds.) (1994): '*Centauren-Geburten*'. *Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

CRAWFORD, C. (1988): *The Beginning of Nietzsche's Theory of Language*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

---

důležité otázky (zejména sporný bod nerozlišitelnosti pravdy a lži či možnost pravdivé metafory) musí zůstat nezodpovězeny. Pro zájemce připomínám můj komplexnější článek o rané Nietzscheově epistemologii, srov. Laga, 2014, s. 3–25.

14 Srov. Nietzsche source [online] <[http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1872,19\[162\]](http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1872,19[162])>.

15 Srov. Nietzsche source [online] <[http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1872,19\[147\]](http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/NF-1872,19[147])>.

Nietzsche se zdůrazněním významu paměti, potažmo síly *Kraft*, vymezoval zvláště proti německému filosofovi a astrofyzikovi J. K. F. Zöllnerovi, podle něhož je poznání založeno na psychologickém automatismu, díky kterému je vyhověno lidské potřebě v logických dedukcích. Tyto nevědomé soudy, které utřídí jevy podle dostatečného vztahu příčiny a následku, jsou jako všudypřítomné psychologické jevy základem pro celé naše myšlení i pro možnost seriózní vědy. Podle Nietzscheho je ovšem „lidská potřeba v logických dedukcích“ pouhý zvyk. Na hledání příčin mají roli naprosto konvenční a libovolné *Gedächtnisbilder*. Srov. (Emden, 2005, s. 91–93).

- EMDEN, CH. J. (2005): *Nietzsche on Language, Consciousness, and the Body*. University of Illinois Press, Chicago.
- GERBER, G. (1885): *Sprache als Kunst*. R. Gaertners Verlagbuchhandlung, Berlin.
- HARTMANN, E. von (1869): *Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung*. C. Duncker, Berlin.
- LAGA, S. (2014): Nietzsche o konstitutivní roli rétoriky v názorné zkušenosti (1868–1873). *Filozofie dnes*, Univerzita Hradec Králové, Vol. 6., No. 1., s. 3–25.
- NIETZSCHE, F. (1922): *Gesammelte Werke*, sv. V, 1–23 (Vorlesungen 1872–1876). Musarion Verlag, München.
- NIETZSCHE, F. Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne. *Nietzsche source* [online]. 2009 [cit. 2014-12-20]. Dostupné z: <<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/WL>>.